

KRITISCHE AANTEKENINGEN
BIJ ENKELE FRAGMENTEN
VAN EURIPIDES

DOOR

DR. HERMAN VAN LOOY

I

De talrijke problemen van tekstkritiek en interpretatie die frg. 67 stelt, rechtvaardigen een nieuwe behandeling, vooral daar Naucks editie en zijn kritisch apparaat hier in zekere mate in gebreke zijn gebleven. Het fragment dient o.i. als volgt gelezen :

ὁ φόβος, ὅταν τις σώματος μέλλῃ περὶ
λέγειν, καταστάς εἰς ἀγῶν' ἐναντίον,
τό τε στόμ' εἰς ἐκπληξίν ἀνθρώπων ἄγει
τὸν νοῦν τ' ἀπείργει μὴ λέγειν ἀ βούλεται·
[τῶι μὲν γὰρ ἐνὶ κίνδυνος ὁ δ' ἀθῶιος μένει.]
ὁμῶς δ' ἀγῶνα τόνδε δεῖ μ' ὑπερδραμεῖν
ψυχὴν γὰρ ἄθλα τιθεμένην ἐμὴν ὄρω.

Stobaeus Flor. III 8. 12 (Mein. Flor. I (1855), p. 183. 3s. = Hense III, p. 342-3) : Εὐριπίδου ἀκμή « ὁ φόβος... ὄρω ». Ecl. hab. S om. MA; εὐριπ ἀκμή fere S, fab. nom. om. ut solet V. Trincavellus (ed. Venet. 1535-6). Εὐριπίδου Ἀλκμαίωνος ci. Gaisford (Stob. Ecl. II, p. 860), quod recepit Meineke *l.c.*, cui locus ex Alcmaeonis oratione matris caedem defendente desumptus videtur; ἐν Ἀλκμήνῃ scripserat Schowius quod secuti sunt nonnulli editores inter quos Wagner et Matthiae. Nauck hoc fragmentum primo Alc. Psoph. tribuit (ed.

prim. sub frg. 68, sec. 67), deinde autem ad Alcmenam | referri maluit (Trag. Dict. Ind. 1892, p. XV).

υ. 1 τις cod. Paris. 1985 m. sec. teste Gaisfordo : τι S | σώματος S : αίματος Nauck, Hense; non recte. | μέλλι : μέλλει cod. Paris. 1985 teste Gaisfordo; μέλη S μέλει Trin-cav. p. 54. | πέρι S : δίκην mavult Nauck; non recte.

υ. 2 λέγειν S : έρεϊν mavult Nauck; non recte. λόγων ci. Valckenaer Diatr. p. 219. | έπ'άγωνα S : εις άγωνα Scaliger apud Grotium (Dict. poet., p. 522) | έναντίον S : έναντίων : Buchwald (Stud. z. Chronol. der att. Trag., 1939, p. 23); fortasse έναντίος legendum.

υ. 3 άνων S : ανθρώπων vitiosum putat Nauck; άφασίαν τ' ci. Enger; άπορίαν τ' Hense (Krit. Blätter I, p. 72); άμβλύων O. Ribbeck (Die röm. Trag., p. 500); άντρέπων Buecheler; ένθρώσκων Meineke (p. XIX).

υ. 3-4 non apte initia permutari vult Bothe (Eur. fab. fragm., p. 36) qui τόν νοϋν μέν εις έκπληξιν et τὸ στόμα τ' άπειργει requirit (ubi v. Herw. ci. τὸ δὲ στόμ'είργει). | Post v. 4 & βούλεται intercidisse quaedam suspicatur Bergk „poeta dixerat non eadem condicione uti eum qui in iure se defendat atque eum qui persequatur”. | Versum ut eiciat inclinat v. Wilamowitz (De trag. graec. frg. Göttingen 1893, p. 13).

υ. 5 ένι S : έπι ci. Bergk; non recte.

υ. 6 όμως : οπως mavult Nauck; non recte. | δεϊ μ'ύπεκ-δραμεϊν S sicut tacite corr. Gesner, p. 68; δεϊ γάρ ύπεκδραμεϊν Trinc.; τοϋδε δεϊ μ'ύπερ δραμεϊν Meineke (p. XIX); δεϊ μ'ήδη (vel δεϊ πάντως) δραμεϊν Bergk; unde Buchwald *l.c.* δεϊ με δη δραμεϊν; τόνδ'έδει μ'ύπεκδραμεϊν M. Schmidt (Zeitschr. f. d. Althertum 1856, p. 549); δεϊ μ'ύπερδραμεϊν Matthiae (vol. IX, p. 32, frg. XIV qui versus Alcmenae tribuit) “nam ύπεκδραμεϊν άγωνα est vitare certamen quod vix aptum est sententiae”; eadem leguntur apud Wagner Alcmena frg. 93 „nam άγωνα ύπερδραμεϊν idem est atque άγωνα νικᾶν; accedit quod ύπερδραμεϊν a manu sec. in Paris. 1985 supra scriptum est”.

υ. 7 άθλα S άθλον Cobet (Coll. crit. 1878, p. 211) | τιθειμένην S : κειμένην Lobeck (in Soph. Aiace ed. prim., p. 345) rec. Nauck, Hense, Cobet (*l.c.*); τεθειμένην Valckenaer (Diatr. p. 220).

υ. 1 Uit de interpunctie bij de verschillende uitgevers van Stobaeus en van de Euripides-fragmenten, blijkt dat allen de eerste drie verzen construeren ὁ φόβος| ὅταν τις...μέλλῃ λέγειν καταστάς...|...ἄγει. Door de interpunctie te wijzigen en καταστάς bij φόβος te betrekken, rijzen geen moeilijkheden meer en wint de beeldspraak aan kracht: de „vrees” staat daar nu als een tweede tegenstander in het strijdperk tegenover de aangeklaagde (1). De conjectuur van Nauck, αἵματος pro σώματος — door Hense overgenomen — waarbij αἵματος dient begrepen in de zin van „moord” (zo o.a. Or. 285, 406, 1139; Suppl. 148) berust op de verkeerde attributie van dit fragment aan Alcmeon te Psophis; id. voor de overbodige conjectuur δίκην pro πέρι. (2).

υ. 2 De lezing van het ms. λέγειν na het werkw. μέλλῃ waar Nauck ἐρεῖν verkiest, dient behouden. Euripides gebruikt inderdaad vaak inf. praes. na μέλλειν, vooral waar het een onmiddellijk volgende handeling betreft (3).

καταστάς εἰς ἀγῶν'ἐναντίον : de correctie van Scaliger εἰς voor ms. ἐπ' is metrisch noodzakelijk. Cfr ook Androm. 328 κατέστης εἰς ἀγῶν(α) op dezelfde metrische plaats (4). ἐναντίον blijft echter wel een moeilijkheid: adjectief of bijwoord? Euripides bezigt nergens ἐναντίος als adjectief bij ἀγών; wel vinden we herhaaldelijk μέγας (5) of een ander adjectief dat wijst op een speciale soort van ἀγών (6). Qua betekenis heeft trouwens ἐναντίος bij ἀγών weinig zin, vermits elke agon uiteraard twee partijen impliceert, weshalve ook de conjectuur van Buchwald ἐναντίων dient verworpen. Rest dus ἐναντίον adverbiaal op te vatten als versterking bij καταστάς met de betekenis van ἀντικαταστάς (7) maar dan met meer nadruk, tenzij men zou verkiezen ἐναντίος te lezen « ὁ φόβος

(1) Deze interpunctie danken we aan prof. E. A. LEEMANS. Het part. καταστάς komt zo op zijn normale plaats voor het regerend werkwoord. De conjectuur van Engelmann καταστάς' waardoor hij de attributie aan Alcmena wil bevestigd zien en waarvoor wegens het algemeen karakter der eerste verzen geen dwingende aanleiding bestaat, vervalt volledig (*Arch. Stud. zu den Tragikern*, Berlin 1900, p. 60 aanm.).

(2) Voor σώματος in de betekenis „lijfsbehoud” cfr. Lysias 5.1 (εἰ μὲν περὶ ἄλλου τινὸς ἢ τοῦ σώματος ... Καλλίας ἠγωνίζετο); voor λέγειν... πέρι cfr. Androm. 238 λέγεις ἀσχυρῶν πέρι.

(3) Cfr. Alc. 513; Iph. Taur. 160-1; Med. 1078 (var. lect.); Heracles 499-500 en Kühner-Gerth I p. 179 (§ 387.7 Anm. 4).

(4) εἰς ἀγῶνα nog Bacch. 975; Or. 1342, 1537; Phoen. 259, 780, 930, 1052, 1363.

(5) Med. 235 (ἐγίστος); Hec. 229; Hipp. 496; Iph. Aul. 1003 (μέγιστος), 1254; Hel. 843, 1090; Phoen. 860; Bacch. 975 enz.

(6) Ἰσθρόπος Suppl. 706; καλός Alc. 648, Bacch. 1163; κοινός Iph. Aul. 1096; φόνιος Or. 334; εὐτυχής Heraclid. 798.

(7) Cfr. o.a. Od. 23.107 « εἰς ὅπα ἰδέσθαι ἐναντίον ».

...καταστάς ἐναντίος » de vrees die in het strijdperk treedt als een tegenstander, wat o.i. een uitstekende zin geeft.

v. 3 Naar aanleiding van de eigenaardige beeldkruising — enigszins te vergelijken met een uitgebreid chiasma — waarbij τὸ στόμα naar de zin ongetwijfeld bij ἀπείργει behoort en τὸν νοῦν bij εἰς ἐκπληξιν ...ἔγει schrijft Wilamowitz „Durch die Vertauschung der Attribute wird die vollkommene Einheitlichkeit eines Bildes erzielt” (8).

Bothe wiens poëtisch aanvoelen waarschijnlijk minder ontwikkeld was, wilde de verzen „ontkruisen” τὸν νοῦν μὲν εἰς ἐκπληξιν... | τὸ στόμα τ' ἀπείργει (v. Herwerden τὸ δὲ στόμ' εἴργει) : een dergelijke tekstbehandeling behoeft geen commentaar.

Tegen ἀνθρώπων kan men laten gelden dat het τις van v. 1 terug opneemt — echter in zo algemene zin dat het niet storend werkt — en ook dat het weinig-zeggend is en alleszins geen reliëf geeft. Of dergelijke overwegingen het „vitiosum” van Nauck rechtvaardigen, is een andere vraag. De conjectuur van Enger ἐκπληξιν ἀφασίαν τε steunt op Hel. v. 549 ἐκπληξιν ἡμῖν ἀφασίαν τε προστιθεῖς, maar breekt de beeldspraak en maakt in zekere mate dubbel gebruik met ἀπείργει μὴ λέγειν ἃ βούλεται ; deze van Hense ἀπορίαν τ' verwekt na ἐκπληξιν een decrescendo. De andere conjecturen — voor ἀμβλύνω en ἀντρέπω biedt Euripides geen enkele parallel — behoeven wel geen weerlegging, zodat men zich bij ontstentenis van een evidente correctie liever aan de overgeleverde tekst, dus ἀνθρώπων, zal houden.

v. 5 τῷ μὲν γὰρ ἔνι... : de beklagde tegenover de aanklager. Hoewel deze laatste niet werd vermeld in de voorgaande verzen, impliceert de agon zijn aanwezigheid. Niet zonder reden wilde Wilamowitz het vers atheteren : het ziet inderdaad uit als een latere en van elders ingelaste verklaring van de verbijstering uitgedrukt in de vorige verzen; gevaar bedreigt immers de ene (de aangeklaagde), terwijl de andere geen risico loopt. Dat v. 6 onmiddellijk en zeer gevat aansluit bij v. 4 is zó duidelijk en we verkiezen dan ook de athetese van v. 5 boven de op-

(8) Herakles (1909) ad v. 883-4 p. 408 en verder „Die Sprache vermag der Empfindung nur gerecht zu werden, indem sie über sich selbst hinausgeht. Nur ein Dichter, der sich seiner sprachschöpfenden Gewalt bewußt ist, aber auch bewußt mit der Sprache experimentirt, kann so etwas wagen, und die Erklärungen des Verstandes bleiben ohnmächtig. Gelingt es, so ist das Gefühl überwältigt, mislingt es so ist der Gallimathias da”. Wil. citeert talrijke voorbeelden niet alleen uit Euripides (Phoen. 563; Suppl. 902; Medea 1123), maar ook uit Pindarus, Sophocles, Dio Prus., Horatius en zelfs uit Goethe.

vatting van Bergk, die een lacune veronderstelde waarin de verschillende positie van aangeklaagde en aanklager belicht werd (9).

ν. 6 δμως „toch, desniettemin” (d.w.z. ondanks de schrik die mij verbijstert, moet ik toch enz.) is ongetwijfeld te verkiezen boven de conjectuur van Nauck οὔπως : en sluit zich wonderwel aan bij ν. 1-4. Verder pleit alles in dit vers voor de correctie van Matthiae ὑπερδραμεῖν die Nauck en Hense gans ten onrechte verwaarloosd hebben. Aan het geding ontsnappen (ὑπεκδραμεῖν) kan de spreker of spreekster niet meer, hem of haar rest dus alleen in dit geding te overwinnen (ὑπερδραμεῖν) (10). Aan de juistheid van Matthiae's correctie kan niet getwijfeld worden.

ν. 9 Terwijl Cobet de correctie van Lobeck κειμένην pro τιθεμένην — door hem en door Meineke aan Dobree toegeschreven — aanvaardt omwille van de betekenis „certamen non indicitur sed agitur; praemium non ponitur sed positum est in medio”, doen de andere uitgevers (Meineke, Nauck, Hense) (11) dit veeleer metri causa. Wie het fragment attribueert aan Alcmeon in Psophis, opgevoerd in 438, beschouwt immers elke jambenoplossing als een hinderpaal. Men kan echter beter omgekeerd redeneren, τιθεμένην behouden en het fragment niet aan Alcmeon in Psophis toeschrijven.

Blijft thans nog het zeer omstreden probleem van de attributie van deze verzen. Het onvolledige lemma kan op drie verloren tragedies van Euripides duiden : Alcmeon te Psophis, Alcmeon te Corinthe en Alcmena. Daarnaast beschikken we over de gegevens van de inhoud : „iemand” — een man of een vrouw — moet zich rechtvaardigen in een ἀγὼν σώματος καὶ ψυχῆς περί; het geldt dus wel een zeer zware beschuldiging waarbij zijn (haar) leven in de weegschaal ligt, zodat niet zonder reden de

(9) Wilamowitz (de trag. gr. frg., Index Göttingen 1893 p. 13) steunt in hoofdzaak op het feit dat ν. 5 twee oplossingen van jamben bevat, wat de attributie van het fragment aan Alcmeon in Psophis in de weg staat.

(10) ὑπεκτρέχω met de betekenis van „overwinnen” Ion 973, Phoen. 578, Troad. 930 en Helen. 1524. Typisch is Phoen. 578 waar P ὑπερδράμη leest, de overige mss. echter ὑπεκδράμη; de schol. las ongetwijfeld ook ὑπερδράμη zoals blijkt uit zijn verklaring παρέλθη, νικήσῃ Μετενήνοχε δὲ ἀπὸ τῶν δρομέων. οἷον ὑπέρτερα γένηται; het lemma werd echter later gewijzigd in ὑπεκδράμη. Ook Troad. 930 kent dezelfde verwarring; ὑπεκτρέχω heeft steeds de betekenis van „ontsnappen” cfr. Phoen. 873 (schol. παρατρέχοντες), Androm. 338 (schol. ὑπεξέλω, ἐκδράμω), 414 (schol. ἐκφύγη), Med. 524.

(11) Meineke en Hense drukken wel τιθεμένην af in de tekst, maar noteren in het kritisch app. bij de correctie van Lobeck „recte”.

vrees bij de spreker de mond toesnoert. Noteren we al dadelijk dat voor geen van de drie tragedies een dergelijke agon geattesteerd is.

Wie met Nauck frg. 67 wil integreren in „Alcmeon te Psophis” moet tevens het eerste verblijf van de moedermoordenaar te Psophis als thema voor dit stuk accepteren. Een „herziening van het proces” naar aanleiding van Alcmeons terugkeer te Psophis is immers niet denkbaar (12). Maar zelfs in de veronderstelling van het eerste verblijf begrijpt men nog niet hoe Alcmeon, die zich ongetwijfeld moest rechtvaardigen betreffende de moedermoord, in doodsgevaar kon verkeren. De conjecturen van Nauck (*αίματος* pro *σώματος* en *δίκην* pro *πέρι*) illustreren trouwens best deze moeilijkheid.

Uit het verhaal van Apollodorus en Pausanias (13) blijkt verder nergens dat Alcmeon zich te Psophis (tijdens het tweede verblijf) in doodsgevaar bevindt; na de ontdekking van zijn bedrog wordt hij in een hinderlaag gedood (*ἐνεδρευθεῖς...ἀναιρεῖται* Apoll. III 7.5), zodat hem zeker geen gelegenheid werd gegund tot het uitspreken van een zelfverdediging. Als inleiding voor een apologie betreffende de moedermoord zijn deze verzen evenmin geschikt, vermits de spreker duidelijk als aangeklaagde tegenover aanklager staat, wat minder toepasselijk is op Alcmeon-Phegeus, echter wel op Alcmena-Amphitryo

Daarbij dienen metrische bezwaren gevoegd waarop Wilamowitz reeds gewezen heeft (14): vers 5 bevat 2 en vers 1 en 7 elk één solutio, wat voor de jonge Euripides hoogst merkwaardig mag heten. Daarom is hij geneigd het 5e vers te atheteren en in het laatste *κειμένην* te lezen, zoniet dient het fragment vol-

(12) SCHADEWALDT (*Zu einem Florentiner Papyrusbruchstück aus dem Alcmeon in Psophis des Euripides*, *Hermes* 80. 1952, p. 46-66) heeft in navolging van J. A. HARTUNG (*Euripides restitutus* 1843-4 I p. 187-196) en steunend op een papyrus (Pack 317a, PSI XII n° 1302, p. 54 tab. III), geïdentificeerd dank zij frg. 86, pogen te bewijzen dat alleen het tweede verblijf in aanmerking komt: nl. Alcmeons terugkeer te Psophis, waar hij door een list het beruchte halssnoer van Harmonia tracht te verkrijgen, de onthulling van de list door een slaaf, zijn vermoordding door de zonen van Phegeus, de droefheid van zijn nog immer trouwe eerste echtgenote (Alphesiboea of Arsinoe), het conflict met haar vader en broeders en haar bestraffing. Zijn reconstructie — hoe scherpzinnig ook — is voor velerlei kritiek vatbaar o.a. ook wegens het feit dat ze veel meer steunt op de fragmenten van Accius' Alcmeo en Alphesiboea (nl. 17) dan op deze van Euripides (13), die dan nog alle dienen gesitueerd in de proloog of in het eerste deel van het drama.

(13) Apoll. III 7.5. en Paus. VIII 24.7-10 die voor sommige gegevens steunt op Thuc. II 102.10.

(14) WIL., *o. c.*, p. 13.

gens hem toegewezen aan Alcmeon te Corinthe. Tot hetzelfde besluit komt eveneens Zielinski (15) die een diepgaand onderzoek heeft gewijd aan het percentsgewijze voorkomen van de solutiones. Alcmeon te Psophis samen opgevoerd met Cressae, Telephus en Alcestis (16), behoort chronologisch tot de „stilus severior” die op het totaal aan trimeters van 5.1 % (Alcestis) tot 8.4 % solutiones telt; Alcmeon te Corinthe opgevoerd na de dood van de dichter (17) behoort tot de „stilus liberrimus” die van 35.9 % (Bacchen) tot 38.6 % (Orestes) solutiones telt. Twee solutiones in één vers zijn bovendien zeer zeldzaam in de werken van de eerste reeks (18). Beslissend kunnen deze argumenten echter niet genoemd worden, daar het toeval — hoe weinig waarschijnlijk ook — hier een rol kan gespeeld hebben ofwel v. 5 gemakkelijk geïnterpoleerd kan zijn. De solutio in de derde voet (τιθεμένην) is in de stilus severior de meest voorkomende, deze in de eerste is minder frequent (19).

Zo de attributie aan Alcmeon te Corinthe het metrisch probleem bevredigend oplost, dan blijft de inhoud van het fragment het grote bezwaar. Het staat buiten kijf dat Alcmeon die naar Corinthe is gekomen om zijn kinderen terug te eisen zich op een bepaald ogenblik in gevaar bevindt door toedoen van Creon, vorst van Corinthe, die geen afstand wil doen van zijn aangenomen zoon Amphiloachus, in feite Alcmeons zoon en anderzijds Tisiphone, Alcmeons slavine in wie deze niet zijn dochter vermoedt, wil terug krijgen (20). De agon veronderstelt echter een geding waarin iemand zich van een misdaad moet vrij pleiten : de enige misdaad die, voor zover de mythogra-

(15) ZIELINSKI, *Tragodumenon libri tres* (Krakau, 1925), spec. p. 216.

(16) Cfr. hyp. Alcestis « δεύτερος Εὐριπίδης Κρήσσαις, Ἀλκμαίων τῷ διὰ Ψωφίδος, Τηλέφω, Ἀλκήστιδι.

(17) Arist. Ran. 67 et schol.; Vita en Suda s.v. Εὐριπίδης.

(18) Alcestis 159, 802; Med. 324, 1322; Heraclid. 70, 211; Hippol. 1029, 1223; Rhcs. 286.

(19) Resp. Alcestis 25 tegenover 7, Medea 40 tegenover 5, Heracl. 31-3, Hipp. 33-17, Rhcs. 46-4.

(20) Voor een reconstructie, steeds op basis van Apollodorus die uitdrukkelijk naar Euripides verwijst (III 7.7) cfr. HARTUNG, o.c., II 535, BASEDOW, *de Eur. fabula quae inscribitur Ἀλκμείων ὁ διὰ Κορίνθου* (Berlin 1872) en vooral ZIELINSKI, „*de Alcmæonis Corinthii fabula euripidea*” (Mnem. 50. 1922, p. 305-327) die verder steunt op een vaas uit het Vaticaan (afb. SÉCHAN, *Et. sur la trag. gr.*, 1926, fig. 65, p. 209) waarvan hij ongetwijfeld de beste interpretatie heeft gegeven (niet vermeld bij Séchan ad loc. die met Millingen [REINACH-MILLINGEN, *Peintures de Vases*, p. 104] en MACCHIORO [Wien. Jahresh. 12. 1909, p. 325] eerder aan Oed. Col. denkt; anderen identificeren deze vaasschildering met Thyestes van Euripides of van Sophocles.

fische traditie ons inlicht, Alcmeon bedreef is de moord op zijn moeder. Men ziet echter niet hoe deze aanleiding kan zijn voor een ἀγών σώματος και ψυχῆς περί in „Alcmeon te Corinthe” een drama — bijna meer verwant met de nova dan met de tragedie — waarin Alcmeon optrad als grijsaard. Bovendien werd ongetwijfeld in de proloog zijn bevrijding van de waanzin — wat reiniging der moedermoord impliceert — door Manto dochter van Tiresias (21) vermeld, zodat een tweede proces over de moedermoord wel hoogst bevreemdend zou mogen heten.

Blijft dus ten slotte de attributie aan Alcmena die ons als de meest waarschijnlijke voorkomt. Dat Alcmena zich moet rechtvaardigen voor haar man is evident en dat de dood haar wacht indien ze in het geding niet overwint (ὑπερδραμεῖν), blijkt duidelijk uit de bekende vaasschilderingen die Alcmena op de brandstapel voorstellen (22). Het enige bezwaar is van metrische aard: Alcmena zoals Alcmeon te Psophis, behoort tot de oudere werken van Euripides en wordt door Zielinski gerangschikt onder de „stilus severior”. De fragmenten waarop hij steunt (Nauck 88-104), tellen echter slechts 25 volledige trimeters (23) zodat zijn conclusies niet doorslaggevend kunnen zijn. Indien men trouwens frg. 67 zou meerekenen, zouden de verhoudingen dadelijk gewijzigd worden. Wie vers 5 als een onhandige interpolatie beschouwt — waarvoor naast de twee solutiones ook stilistische redenen pleiten, vermits het vers de gedachtengang onderbreekt — ruimt tevens de laatste hinderpaal uit de weg om het fragment aan Alcmena te attribueren (24).

(21) Die tevens moeder is van de tweeling cfr. frg. 73a Snell (= Oldfather 781, Pack 1780, Pap. Ox. XIII n° 1611). Volgens Eitrem (RE s.v. Manto) is zij de dochter niet van Tiresias, maar van Melampus of Polyidus (zo reeds IMMISCH, *Klaros. Forschungen über griechische Stiftungssagen*, Jahrb. f. class. Phil. Suppl. 17. 1889, p. 187-8). In dit geval berust de aanduiding van Apollodorus op een verwarring met de veel meer bekende Thebaanse Manto, wat o.i. vrij onwaarschijnlijk is, vermits ook Clemens Alex. (Strom. I, p. 399) op Manto als Tiresias' dochter schijnt te alluderen.

(22) Cfr. L. SÉCHAN, *o.c.*, pl. V (p. 242) en fig. 73 (p. 244) en R. ENGELMANN (*Arch. Stud. zu den Tragikern* (Berlin, 1900, p. 52 vlg.). Voor een reconstructie van het stuk, z. verder SCHMID, *Gr. Lit.* III, p. 416 vlg. Volgens J. SCHWARTZ (*Bullet. Fac. lettres Strash.* 30. 1951-2, p. 277-282) zou de dood van Heracles en zijn apotheose centraal thema zijn van Alcmena. Belangrijk zijn de woorden van Plautus, „verum Alcumena Euripidi” (Rudens v. 86) waarmee in de interpretatie van Engelmann-Séchan de regenbui aangeduid wordt waardoor Zeus de brandstapel dooft, terwijl Schwartz denkt aan de stormwind die Apollodorus (II 7.7-12) en Diodorus (IV 38.4-5) in verband met de verbranding van Heracles vermelden. Waarom deze dan „Alcumena” heet bij Plautus wordt in deze veronderstelling nog raadselachtiger.

(23) Slechts twee fragmenten tellen drie verzen (nl. 93 en 97) de andere 1 of 2.

(24) Naast Engelmann en Séchan attribueren volgende auteurs het fragment aan

II

Onder de drama's van Euripides waarvan het verlies speciaal dient betreurd te worden, moeten ongetwijfeld de twee aan Melanippe gewijde tragedies gerekend worden. Zoals voor alle drama's die paarsgewijze dezelfde titel dragen (25), stelt de attributie van enkele fragmenten moeilijke problemen (26). Op drie problemen wensen we hier nader in te gaan : dit van het eerste vers dat in twee (wellicht zelfs drie) versies tot ons is gekomen, dat van Hippo de moeder van Melanippe en dat van de juiste interpretatie van frg. 506 waarin sprake is van een boek van Zeus waarin alle fouten der mensen staan opgetekend.

A. Bij Nauck (TGF 2, p. 510) lezen we als eerste fragment van Melanippe sap. (480) het beruchte vers :

Ζεύς, δ' ὅστις ὁ Ζεύς, οὐ γὰρ οἶδα πλὴν λόγῳ.

Dit vers wordt geciteerd :

1. door Lucianus, Iov. trag. 41 (vol. 2, p. 689) zonder vermelding van de titel der tragedie :

« ἐπεὶ καθ' ἑαυτὸν ὁπότεν ὁ Εὐριπίδης, μηδὲν ἐπειγούσης τῆς χρείας τῶν δραμάτων, τὰ δοκοῦντα οἱ λέγει, ἀκούση αὐτοῦ τότε παρρησιαζομένου ὄραξ τὸν ὑψοῦ ... ἡγοῦ θεόν » (frg. 941) καὶ πάλιν

Ἐεύς, ὅστις ὁ Ζεύς οὐ γὰρ οἶδα πλὴν λόγῳ

κλύων καὶ τὰ τοιαῦτα.

Alcmena : Matthiae (1829 deel IX, p. 32, frg. XIV), Hartung (1843 o.c. I, p. 540), Wagner (1864 frg. 93, p. 642), Weil (Journal des savants 1900, p. 519).

(25) NL. Ἰριγένεια ἢ ἐν Ταύροις — Ἰφ. ἢ ἐν Αὐλίδι: Ἰππόλυτος στεφανίας — Ἰππόλυτος καλυπτόμενος Ἐμελανίπτη ἢ σοφῆ — Ἐμελανίπτη ἢ δεσμῶτις Ἐλκμέων ὁ διὰ Ψωφίδος — Ἐλκμέων ὁ διὰ Κορίνθου. Φρίξος α' — Φρίξος β'.

Dank zij een onuitgegeven pap. Ox. met hypothesis van een aantal bewaarde en niet bewaarde stukken van Euripides, waarvan prof. Turner ons een afschrift bezorgde, staat het thans vast dat Euripides twee stukken onder de titel Phrixus schreef en dat de scholiast van Aristophanes zeer terecht frg. 819 beschouwt als de proloog van Phrixus B en frg. 821 van Phrixus A. De attributie der fragmenten aan resp. A en B blijft echter een zeer netelig probleem, vermits het, hoe slecht de hypothesen ook overgeleverd zijn, duidelijk is dat B als een latere bewerking van A dient beschouwd. Met zekerheid kan men slechts frg. 821 en 830 aan Phrixus A attribueren, het ene daar het eerste vers geciteerd wordt in de pap., het andere wegens de vermelding van een « λάτρις πενέστης » die naar Thessalië verwijst, waar Euripides Phrixus A gesitueerd had (Ἐθάμας... βασιλεὺς δὲ Θετταλίας) in tegenstelling met Phrixus B, dat zich afspeelde in Orchomenus (Ἐθάμας ἐν Ὀρχομενῷ βασιλεὺς). In beide stukken trad Dionysus op als deus ex machina om Ino te redden en Phrixus te straffen met waanzin, waarvan hij uiteindelijk bevrijd werd door Nephelē (cfr Hyg. fab. II-III). Een essentieel verschil tussen beide stukken ligt o.i. in het offer van Phrixus dat in A niet, in B wel vrijwillig geschiedde.

(26) Stobaeus bv. specificeert nooit voor deze tragedies, maar citeert uit Alcmeon, Melanippe, Phrixus.

2. Eveneens door Ps. Justinus (de monarchia c. 5) die het bij vergissing attribueert aan Hecuba, vergissing die kan verklaard worden uit de gelijkenis met Troad. v. 855

« ὅστις ποτ'εἶ σύ, δυστόπαστος εἰδέναι,
 Ζεὺς, εἴτ'ἀνάγκη φύσεος εἶτε νοῦς βροτῶν,
 προσηυξάμην σε... »

maar die er tevens schijnt op te wijzen dat de auteur (of zijn bron) het vers zonder titelvermelding had aangetroffen en alleszins niet dacht aan Melanippe sap.

3. Verder is er het getuigenis van Plutarchus waarin het citaat in verminkte, door de uitgevers echter herstelde vorm voorkomt (Amat. c. 13.4, p. 756 ed. Hubert 1938) :

« ἀκούεις δὲ δήπου τὸν Εὐριπίδην ὡς ἐθορυβήθη ποιησάμενος ἀρχὴν τῆς Μελανίπτης ἐκείνης·

‘Ζεὺς, <ὅστις ὁ Ζεὺς>, οὐ γὰρ οἶδα πλὴν λόγῳ’

μεταλαβὼν δὲ χορὸν ἄλλον...ἥλλαξε τὸν στίχον ὡς νῦν γέγραπται

(frg. 481)

‘Ζεὺς, ὡς λέλεκται τῆς ἀληθείας ὕπο’.

ἐκείνης EB ἐκείνην Sauppe, G. Hermann, Hubert | <ὅστις ὁ Ζεὺς>
 add. Deubner secutus Porsonem (qui scripsit ὅστις ἐστίν),
 coll. Luciani Iov. trag. 41 (v. supra) | δὲ χορὸν Sauppe δι’
 ἐχθρόν EB.

4. Ten slotte vinden we het vers in gewijzigde vorm geciteerd bij Athenagoras (Supplic. pro Christ. c. 5, p. 24 ed. Joh. Otto 1857)

« Ζῆνα γὰρ ὅστις ἐστὶ Ζεὺς, οὐκ οἶδα πλὴν λόγῳ »

Met het vers dienen verder qua vorm vergeleken Eur. Her. 1263

« Ζεὺς ὅστις ὁ Ζεὺς, πολέμιόν μ’ἐγείνατο »

en Aeschylus, Agamemnon v. 160

« Ζεὺς, ὅστις ποτ’ἐστίν, εἰ τόδ’αὐτῷ φίλον κεκλημένῳ » (27)

- B. Het andere begin-vers (Nauck frg. 481)

« Ζεὺς ὡς λέλεκται τῆς ἀληθείας ὕπο »

(27) Aeschylus' woorden kunnen vanzelfsprekend slechts naar de vorm vergeleken worden cfr. FRAENKEL (*Agamemnon*, 1950, vol. II, p. 99) „In these words the many names and appellations of the god are summed up in a formula which includes them all. The formula itself is traditional and so, too in sense if not actually in wording, is the addition « εἰ τόδ’ αὐτῷ φίλον κεκλημένῳ ».

1. opent de proloog zoals hij geciteerd wordt door Joannes Logothetes (28).
2. Ook Gregorius van Corinthe (Rhet. VII, p. 1312) citeert het vers en noteert
 « οὗτος ὁ στίχος ἐν δυσὶν εὐρηταὶ δράμασιν Εὐριπίδου ἐν τε τῷ λεγομένῳ Πειρίθῳ [Nauck frg. 591, v. 4 en Rabe Rhein. Mus. 63. 1908, p. 145] καὶ ἐν τῇ σοφῇ Μελανίππῃ.
3. We lezen het vers eveneens in de bekende ληκύθιον ἀπώλεσεν scene uit Aristophanes' Kikkers (v. 1244) waarbij de scholiast aantekent Μελανίππης τῆς σοφῆς ἡ ἀρχή. (29).
4. Ten slotte komt het vers voor in de hoger geciteerde passus bij Plutarchus en
5. zonder vermelding van Melanippe, bij Hermogenes die echter wellicht het vers uit Pirithous bedoelt (30).

De vergelijking van beide reeksen moet o.i. reeds sterk in het voordeel van het B-vers uitvallen. Lucianus citeert A zonder lemma, Justinus met foutief lemma, zodat enkel Plutarchus overblijft... met een verminkt citaat. Daar tegenover staan niet alleen de preciese tekst bij Joannes Logothetes en het citaat bij Gregorius van Corinthe, maar vooral het testimonium van Aristophanes waarvan de authenticiteit en de autoriteit moeilijk kunnen betwist worden (31).

Uitgaande van het hoger geciteerde vers uit Heracles (v.

(28) Door H. RABE ontdekt en gepubliceerd in Rheinisches Mus. 63. 1908, p. 147 vlg. Verder bij v. ARNIM, *Supplementum eurip.* (1913), p. 26; A. W. PICKARD-CAMBRIDGE in *New Chapters* (uitgeg. door Powell), III, p. 115 vlg. en D. L. PAGE, *Select Papyri* III, Lit. Pap. Poetry (Loeb 1950), p. 116.

(29) In de eerste acht verzen kunnen de woorden ληκύθιον ἀπώλεσεν slechts passen in v. 1 na λέλεκται. Cfr. de comm. van L. RADERMACHER (*Aristoph. Frösche*, Wien 1954, 2e ed., p. 314) „Wohl aber ist die Frage erlaubt, ob Euripides mehr zitierte als die Worte « Ζεὺς ὡς λέλεκται » worauf ihm Dionysos die Rede abschneidet; denn danach paszt ληκύθιον ἀπώλεσεν ».

(30) Hermogenes Περὶ μεθόδου δεινότητος Rhet. III 434 = Rabe p. 445, 1.7 « καὶ Εὐριπίδης 'Ζεὺς, ὡς λέλεκται' ἀναφορά, 'τῆς ἀληθείας ὑπο'βεβ' ἰωσις ».

(31) Indien Eurilides werkelijk het eerste vers zou gewijzigd hebben omwille van de protesten van het publiek, dan zou Aristophanes deze gelegenheid tot spot niet hebben laten voorbijgaan. BLASS (*Hermes* 32. 1897, p. 153) stelde voor v. 1244 bij Aristophanes te vervangen door het A vers, wat tegen het gezond verstand indruist. Volgens hem past het B vers uitstekend in Perithous, maar „grundschlecht" in de mond van Melanippe. Cfr. daarmee RADERMACHER (*o.c.*, p. 314 a 2) die oordeelt dat het B vers in de Perithous „aufdringlich überflüssig" is en de indruk wekt van een interpolatie. Waarheid is dat het weinig zeggende vers op vele plaatsen kan passen, maar nergens onontbeerlijk is.

1263), heeft Wilamowitz (32) beweerd dat uit de combinatie van dit vers met het B-vers, het A-vers ontstaan is „Man versetzte ihn(scil. den Vers) in die Weise Melanippe, und da man ihn da nicht fand, so erfand man eine Umarbeitung (Plutarch. Erot. 756 C). Wir können die Sage aber Lügen strafen, denn Kritias hat den echten Vers in seinem Peirithoos übernommen (frg. 591 v. 4) und Aristophanes Frösch. 1244 citirt ihn ebenfalls” (33). Decharme daarentegen gelooft in de omwerking van A tot B „un vers dont l'exagération dogmatique n'était pas sans ironie” (34).

Hoewel we van oordeel zijn dat Pickard Cambridge (35) terzake het verstandigste woord heeft gesproken „The true history of the lines must remain uncertain”, menen we toch dat om vele redenen de voorkeur naar het B vers moet gaan. Naast de onnauwkeurige citaten van het A vers staan de zeer besliste en nauwkeurige testimonia van het B vers.

De anecdote rond het A vers gesponnen stemt eveneens sceptisch. Gelijkaardig tumult wordt ook gesignaleerd in verband met het Danae-fragment 324 (36) — de verheerlijking van het goud — en met de godlasterende Ixion (37). Ook al mag aangenomen worden dat het A vers in Lucianus' tijd aan Euripides werd toegeschreven, dan blijft toch de grootste omzichtigheid geboden. Signaleert Diogenes Laertius b.v. niet dat sommigen beweerden dat Euripides in zijn „Palamedes” aan de dood van Socrates herinnerde (38)? Wilamowitz heeft het eerste deel van het A vers nagewezen in Her. 1263 Ζεύς, ὅστις ὁ Ζεύς, welnu de tweede helft kan men suppleëren uit Hipp. 1004 οὐκ οἶδα πρᾶξιν τήνδε πλὴν λόγῳ κλύων. Al kan een dergelijke combinatie een al te vernuftig spel lijken, dan geeft het toch te denken dat op één na, alle handschriften van Lucianus het participium κλύων aan de tekst toevoegen (39). Gesteld dat Lucianus aan Melanippe gedacht had, dan had hij κλύουσα geschreven.

(32) Herakles ad v. 1263, p. 466.

(33) Volgens SCHMID, *Gesch. gr. Lit.*, III, p. 413 is Aeschylus' Agamemnon 160 „Urquelle”.

(34) Euripide et l'esprit de son théâtre (1893), p. 82.

(35) New Chapters III p. 115 a, 1.

(36) Seneca Epist. 115. 14.

(37) Plut. de aud. poet. c. 4, p. 19 E.

(38) Diogenes Laert. II 44 in de beroemde koorzang «ἐκάνετ'ἐκάνετε τὰν πάνσοφον κτλ. »

(39) κλύων om. A, κλύω F.

Zijn citaat heeft dus alleszins geen bewijskracht voor een eventuele attributie aan Melanippe sap.

Daarbij komt ten slotte als laatste argument de moeilijkheid die men ondervindt om het A vers als eerste vers psychologisch te rechtvaardigen. Nergens uit de fragmenten blijkt dat Melanippe — hoe wetenschappelijk onderlegd ook — het bestaan der goden loochent : deed ze het wel dan verloochende ze immers tevens Poseidon de vader van haar kinderen ! Waarom zou ze dan de proloog openen met zulke ophefmakende negatie van Zeus ? In het hele oeuvre van Euripides begint trouwens geen enkel stuk met zulke krasse principiële verklaring (40). Wanneer men aanvoert dat het B vers wel zeer onpoëtisch en droog is, duiden deze kenmerken juist op een genealogische proloog.

Geen enkel van de hierboven aangehaalde argumenten is doorslaggevend, maar samen dunkt ons, zijn ze wel voldoende om het B vers als authentiek te doen bestempelen en het A vers naar de anecdote te verwijzen (41).

Tot slot signaleren we een „aporie” waarop we reeds hoger zinspeelden : de mogelijkheid dat we met een derde eerste vers moeten rekening houden. Bij het onuitgegeven papyrusfragment dat de hypothesis van Melan. sap. bevat, behoort naar het competente oordeel van prof. Turner een kleine snippet met volgende letters :

ME[
ZEYΣ ΔE[

De eerste lijn bevat de titel ME[ΛΑΝΙΠΠΗ Η ΣΟΦΗ, de tweede lijn het openingsvers van het drama, dat dus noch A, noch B kan zijn. Vermits een adversatieve δέ eveneens uitgesloten is, blijft slechts over Ζεὺς δεσπότης of -α. De enige bedenking die men hierbij kan maken is dat elke nieuwe papyrusnippet vaak meer problemen stelt dan oplost !

Uit de proloog die o.a. de oudste vermelding brengt van het

(40) Men zou als oplossing kunnen aanvaarden, dat het A vers uit Melanippe stamt zonder meer. Een dergelijke hypothese — reeds door J VAN DE SANDE BAKHUYZEN (*De parodia in comoediis Aristophanis*, Utrecht 1877), voorgesteld — is onverifieerbaar en indien toch zo, dan is de betekenis van het vers afhankelijk van de ons onbekende context.

(41) Waarom Critias het vers plagieerde is eveneens raadselachtig. Men kan het als een interpolatie beschouwen : noodzakelijk is het vers niet.

huwelijk van Xuthus en Creusa (42) lichten we de passus die betrekking heeft op Melanippe's moeder Hippo.

- 13 καλοῦσι Μελανίπτην <με>, Χείρωνος δέ με
ἔτικτε θυγάτηρ Αἰόλωι · κείνην μὲν οὖν
- 15 ξανθῆι κατεπτέρωσεν ἰππεῖαι τριχί
Ζεὺς, οὐνεχ' ὕμνους ἤϊδε χρησμοιδούς βροτοῖς
ἄκη πόνων φράζουσα καὶ λυτήρια.
πυκνῆι θυέλλῃ δ' αἰθέρος διώκεται
Μουσεῖον ἐκλιποῦσα Κωρύκιον τ' ἔρος.
- 20 νόμφη δὲ θεσπιοιδὸς ἀνθρώπων ὑπο
'Ἴππῳ κέκληται σώματος δι' ἀλλαγᾶς.
- 13 <με> Rabe|Χείρωνος Vat. Rabe, v. Arnim, Pick. Cambr.
Χίρωνος Page.
- 16 χρησμοιδὸς Buecheler.
- 19 Κωρύκιον τ' ἔρος Vat. Rabe, Wilamowitz (Melanippe,
Sitzber. Berl. 1921, p. 63-80). Κώρυκόν τ' ἔρος v. Arnim.
Κωρυκίον ἔρος Page, Pickard-Cambridge. non recte.
- 21 'Ἴππῳ Brinkmann 'Ἴππο Vat. cfr. Clem. Alex. Strom.
I, 15.73. |δι' ἀλλαγᾶς Brinkmann διαλλαγᾶς Vat.

(42) De chronologie die GRÉGOIRE (*Euripide*, T. III, notice, p. 155 vlg.) vooropstelt, Erechtheus 423, Sophocles' Creusa 423, Melanippe Sap. 420-419, Ion 418 is vooral voor Sophocles zeer onzeker. Even betwistbaar is de zogez. aankondiging van Ion die hij meent te zien in v. 9-11 ([Ἕλληγ ἀφῆκεν]κλεινᾶς Ἀθῆνας Εἰοῦθον, ᾧ νόμφη ποτὲ | θυγάτηρ Ἐρεχθέως Κεκροπίας ἐπ' αὐχένι | Ἴων' ἔτικτεν). Zo immers op dat ogenblik de filiatie Apollo-Ion, het kernpunt der tragedie, Euripides reeds voor de geest zweefde, is de vermelding van het huwelijk van Xuthus met Creusa onbegrijpelijk... tenzij men wil aanvaarden dat Euripides zijn publiek geleidelijk wenste voor te lichten! Uit de gegevens blijkt 1. dat Eur. onze oudste bron is zowel voor het huwelijk van Xuthus en Creusa als voor het vaderschap van Apollo; 2. dat hij deze twee gegevens nog ignoreert in Erechtheus die dus de oudste van de drie tragedies moet zijn; 3. dat het vaderschap van Apollo en de daarmee samenhangende herleiding van Xuthus tot stiefvader jonger moet zijn dan het vaderschap van Xuthus of m.a.w. dat Melanippe sap. ouder is dan Ion. In hoeverre Euripides onder invloed stond van locale tradities te Athene, weten we niet; evenmin of Sophocles hem voor een der twee punten was voorafgegaan. Dat de versie van het vaderschap van Apollo dadelijk een zekere populariteit genoot te Athene blijkt onder meer uit de vermelding in Plato's *Euthyd.* 302 d en Aristoteles *Ath. pol. frg. 1* (verder ook *Arrianus Anab.* 7.29 en schol. *Aristoph. Aves* 1527). Deze nieuwe legende beantwoordde immers aan de ijdelheid der Atheners: de stamvader van de Ioniërs was nu niet slechts de zoon van een atheense koningsdochter maar zelfs van de beschermgod Apollo. Tot vulgaat is zij intussen niet geworden, zoals blijkt uit *Apollodorus* (I 7.3), *Pausanias* (7.1.2) en *Strabo* (8.7.1., p. 383).

COMMENTAAR

v. 13 : De moeder van Melanippe is Hippo of Hippe, dochter van Chiron. Haar naam varieert, Hippo bij Euripides en Clemens Alexandrinus (Strom. I, p. 361) die naar Euripides verwijst (frg. 482), *Εὐίππη* bij Pollux (IV 141), terwijl ze in Pseudo-Eratosthenes *Cataster.* 18 en in de commentaar op Aratus (ed. Maas, p. 220) bij vergissing (begrijpelijk wegens de gelijkheid der namen) Melanippe heet. Bij Hyginus *Astron.* II 18, p. 463 is haar naam overgeleverd als „tean” of „thean” door Muncker (ed. 1681, p. 390) gewijzigd in „Thetin” door Robert (Heldensage, p. 21 en p. 52 a.2) in *Ocyrrheam*, steunend op het gelijklopende verhaal van Ovidius (*Met.* II 636), waar *Ocyrrhea* als straf voor haar mededeelzaamheid gemetamorfoseerd wordt in een merrie: „nomen quoque mostra dedere” (v. 675), zodat ze verder Hippe of Hippo heet. Ook Euripides laat v. 21 verstaan dat ze voor haar metamorfose een andere naam droeg.

v. 14 vlg. *κατεπτέρωσεν* : Euripides bezigt dit vrij zeldzame werkwoord niet in de etymologische, maar in de meer algemene betekenis van „voorzien van” (43) vandaar de toevoeging *ξανθήϊ ἰππεΐαι τριχί.* De *τριχες* sluiten immers de *πτέρα* uit en van „vleugels” is nergens sprake. Uit Pseudo-Eratosthenes’ *Cataster.* 18 blijkt dat het sterrenbeeld Hippo geen vleugels had, wat de auteur er toe brengt te twijfelen aan de identificatie met Pegasus (44). De geschiedenis van Hippo’s metamorfose in een merrie is vrij ingewikkeld en de onderscheiden versies zijn contradictorisch. Voortgaande op de hier besproken passus dient de metamorfose beschouwd als een straf voor haar mededeelzaamheid. Clemens Alexandrinus heft verder de sluier op « Ἰππῶ δὲ συνοικήσασα Αἰόλω ἐδιδάξατο αὐτὸν τὴν φυσικὴν θεωρίαν τὴν πάτριον ἐπιστήμην. μαρτυρεῖ δὲ καὶ Εὐριπίδης » (frg. 482). Zo gezien biedt de reden tot bestraffing veel gelijkenis met deze van Prometheus. Dat Euripides deze versie — Hippo als wijze

(43) „Voorzien van vleugels of pluimen” *Apoll.* I 6.3. over Typhon; algemeen Eumathius Boiss. p. 290 « ἡ τριήρης τοῖς συνήθεσι κατεπτερούτο πτεροῖς ». Bij Sophocles en Aeschylus komt dit verbum niet voor.

(44) « διὰ δὲ τὸ μὴ ἔχειν πτέρυγας ἀπίθανον δοκεῖ τισὶ ποιεῖν τὸν λόγον » Voor de identificatie van het sterrenbeeld Hippo-Pegasus-Hippe cfr. *RE* s.v. Pegasus 3.37e Hibb. kol. 62.

vrouw met de gave der voorspelling cfr. v. 14, frg. 482, 484 — heeft verkozen boven de andere meer verspreide, is te begrijpen vermits zij juist in die hoedanigheid de geleerde rhesis van haar dochter moet motiveren. Vermits anderzijds Hippo als *dea ex machina* optrad om haar dochter te redden en de toekomst van de tweeling te voorspellen, kon Euripides niet aan de tegenstrijdigheid ontsnappen : de bestraffing van Zeus is inderdaad niet zeer afdoende ! Bij Euripides was alleszins slechts sprake van een metamorfose in merrie en nog niet van *catasterismus*. Hyginus vermeldt in de *Astronomica* (II, 18, p. 463) de twee versies waarbij hij echter metamorfose en *catasterismus* niet scherp onderscheidt (45). Enerzijds „*Itaque cum parens eam persequeretur, dicitur illa petisse a deorum potestate ne pariens a parente conspiceretur; quae deorum voluntate postquam peperit in equam conversa inter astra est constituta*” (cfr. *Cataster.* 18); anderzijds de euripideïsche versie „*sed quod deorum consilia hominibus sit enuntiare solita in equam esse conversam*” waarbij geen sprake is van *catasterismus*.

Wij hebben hier duidelijk te maken met een aetiologische fabel om een eigenaardigheid van het sterrenbeeld *Hippus* te verklaren cfr. *Cataster.* 18 *Ἐὰ δὲ ὀπίσθια μέρη αὐτῆς ἀφανῆ ἐστι πρὸς τὸ μὴ γινώσκεισθαι θήλειαν οὔσαν* (46).

Hyginus geeft echter nog een derde versie die hij aan *Callimachus* attribueert : (47) „*Callimachus autem ait, quod desierat venari et colere Dianam in quam supra diximus speciem eam Dianam convertisse*”. Hier is dus slechts sprake van de metamorfose in merrie wegens het verwaarlozen van de dienst van *Diana*.

Resumeren we de gegevens :

Euripides : metamorfose in merrie als straf vanwege Zeus wegens haar mededeelzaamheid.

(45) Hyginus wekt de indruk dat heel het gegeven verhaal van Euripides zou zijn, wat niet overeenstemt met de proloog. Alleen het eerste gedeelte dat hij trouwens geput heeft uit *Pseudo-Er. Cat.* 18 kan uit *Melanippe* stammen. Of Eur. in *Mel. sap.* zoals Hyginus, gewaagde van Hippo's „*studium in venando maximum*” kan men bij gebrek aan fragmenten niet bewijzen. Of ligt de versie van *Callimachus* hier aan de basis ?

(46) Cfr. ook schol. in *Arat. Maas* p. 220. In deze beide teksten is de *catasterismus* een beloning van *Artemis* « *διὰ γοῦν τὴν εὐσεβείαν αὐτῆς τε καὶ τοῦ πατρὸς* ». De tussenkomst van *Artemis* (bij *Callimachus* als straf voorgesteld) is uitvinding van een of ander mythograaf wien vooral de zedigheid van Hippo had getroffen en deze wenste beloond te zien door de kuise *Artemis* !

(47) *Frg.* 509 Pfeiffer = frg. 386 Schn.

Hyginus : metamorfose op haar bedde uit schaamte; metamorfose als straf (cfr. Euripides).

catasterismus : voluntate deorum.

Pseudo-Eratosthenes : metamorfose uit schaamte.

Aratus-schol. : catasterismus als beloning vanwege Artemis.

Callimachus : metamorfose als straf vanwege Artemis.

Hieruit blijkt dat het verschil in motivering parallel loopt met de afwisseling metamorfose-catasterismus. De catasterismus dient natuurlijk als een beloning voorgesteld, de metamorfose als een straf. De oudste vorm is de bestraffing wegens te grote mededeelzaamheid (Prometheus-motief). Eens in merrie omgetoverd heet „zij” (wellicht Ocyrrhea) Hippo of Hippe, waarna ze geïdentificeerd wordt met het sterrenbeeld en haar legende dienvolgens in gunstige zin dient gewijzigd. De zogez. speciale stand van het sterrenbeeld maakt van Hippo een voorbeeld van zedigheid waardoor Artemis in de legende betrokken wordt.

Wat de verdere tekst betreft (48), dient er op gewezen dat v. 19 de lezing van het ms. Κωρύκιον τ' ὄρος dient bewaard. De lezing van v. Arnim Κώρυκόν τ' ὄρος is onbegrijpelijk. Κώρυκος is inderdaad de naam van 1. een voorgebergte aan de kust van Ionië (thans Korakas), 2. van een voorgebergte op Kreta (Κωρυκός thans Κάβος Μπουσσα) 3. van een stad op de kust van Cilicië ten noorden van de monding van de Calicadmus en 4. van een stad op de kust van Lycie ten zuiden van de Phaselis. In de tekst hier wordt ongetwijfeld de Parnassus bedoeld. Ook Page en Pickard-Cambridge wijzigden de tekst zonder rechtvaardiging, door τε te schrappen „and left the Corycian mountains of the Muses”. De benaming Κωρύκιον ὄρος voor de Parnassus — zo genoemd naar het beroemde Κωρύκιον ἄντρον (49) — is frequent, zo Eur. Bacch. 559 κορυφαὶ κωρύκιοι, Diogen. Laert. I 11.5 Κωρύκειον ὄρος, Aesch. Eum. 22 Κωρυκίς πέτρα; (50); als Musenberg

(48) V. 16 kan de correctie van Buecheler χρησμοιδός verdedigd worden. Het woord komt verder niet voor bij Eur. (wel χρησμοδία frg. 330 a, Trag. Dict. Index p. XXI), wel bij Sophocles (Oed. rex 1200 τάν ...παρθένον χρησμοδόν en frg. 518 a Trag. Dict. Index, p. XIII τήνδε χρησμοδὸν φάτιν ».)

(49) Cfr. RE s. v. Parnassos XVIII. 4 kol. 1591.

(50) Cfr. ook Et. Magn. s.v. Λυκωπέλα, p. 571. 49 en Stat. Theb. VII 347 Corycium nemus, Silv. V 3,5 Corycia umbra.

heeft de Parnassus echter de Helicon pas in de romeinse tijd onttroond; μουσεῖον kan dus niet duiden op Κωρύκιον ὄρος maar dient begrepen als μουσεῖον (ὄρος) i.e. Helicon en het partikel τε is onmisbaar.

III

Uit de hypothesis van Melanippe sap. ons bewaard in drie versies (51) vernemen we dat Melanippe door Poseidon in het geheim moeder was geworden van een tweeling. Een oude min bracht de kinderen in de runderstal, waar ze weldra ontdekt werden door knechten van Aeolus. Deze, hoewel eerst weifelend, wordt door zijn oude vader Hellen overtuigd dat de twee borelingen βουγενῆ τέρατα zijn die dienen verbrand te worden: «Ὁ δὲ [Αἰόλος] τῇ τοῦ πατρὸς Ἑλληνος γνῶμῃ πεισθεὶς ὀλοκαυτοῦν (52) τὰ βρέφη κρίνας Μελανίππῃ τῇ θυγατρὶ προσέταξεν ἐνταφίους αὐτὰ κοσμήσαι (53) ἣ δὲ καὶ τὸν κόσμον αὐτοῖς ἐπέθηκε καὶ λόγον εἰς παραίτησιν ἐξέθηκε φιλότιμον».

De rhesis van Melanippe was ongetwijfeld het centrale thema van het drama en bezorgde tevens aan de spreekster het epithet-

(51) De oudste versie is deze die voorkomt — zij het in slechte staat van conservatie — in de nog niet gepubliceerde papyrus Turner (cfr. aant. 25). Deze hypothesis stemt voor zover bewaard, bijna woordelijk overeen met deze ons overgeleverd door de commentator van Hermogenes Joannes Diaconus et Logothetes, gepublic. door RABE (*Vat. gr.* 2228 Rh. Mus. 63, 1908, p. 125 vgl., spec. p. 146-7). Onbelangrijke afwijkingen vertoont de derde bewaarde hypothesis van Gregorius van Corinthe.

(52) Dit moest gebeuren met wild hout cfr. Phryn. Bekker *Anecd. gr.* p. 10. 26 ἀγρίοις κατακαῦσαι ξύλοις τὰ τερατώδη τὴν φύσιν ἐπ' ἀγρίοις ἔκαιον ξύλοις. Cfr ook de lange uiteenzetting in Theocr. XXIV 89 vlg. De asse moest daarna in het water geworpen worden (zo ook het prodigium van Frusino, Livius. XVIII. 37. 5 vlg.) In deze zin dient o.i. frg. 514 « Ἀδώνιδος κῆποι, ἐπὶ τῶν ἀώρων καὶ ὀλιγοχρονίων καὶ μὴ ἐρριζωμένων. ἐμνήσθη δὲ καὶ αὐτῆς καὶ Εὐριπίδης Μελανίππῃ » (schol. Plato, p. 965a 28 ad Phaedr. 276 b) geïnterpreteerd. De uitdrukking was spreekwoordelijk, speciaal te Athene (cfr. Hesychius en Suda en de *Paroemiographi* o.a. Diogen. I 12; Apost. I 34; Arsen. I 54; Greg. Cypr. M 17) en was ontstaan uit het gebruik, ter ere van Adonis, bepaalde vlug groeiende planten (o.a. venkel en latuw) te kweken in vazen, potten, schalen en grote scherven die men op het dak van het huis ten toon stelde om ze daarna in het water te werpen (cfr. L. DEUBNER, *Att. Feste*, 1956, p. 220 vlg. en pl. 25, 1-2). Hoewel de diepere betekenis van de ritus veeleer lag in het vlugge opgroeien der planten dan in het vlugge verwelken, werd de uitdrukking steeds gebruikt voor genietingen van korte duur. Melanippe richtte zonder twijfel de woorden tot haar kinderen bij het tooien voor het offer. De beeldspraak is des te schrijnender daar hun asse net zoals de Adonistuintjes in het water zal geworpen worden.

(53) SCHMID's aantekening (*Gr. Lit.*, III, p. 413) „Melanippe soll ihnen die Totengaben ins Grab legen” dient herzien; met ἐνταφίους worden klederen bedoeld (zoals uit de geciteerde tekst duidelijk blijkt en uit Her. 329 vlg.); Soph. El. 326 duidt ἐντάφια echter wel op offers « ἐντάφια χερσὶν φέρουσαν ».

ton ἡ σοφή. Het doel dat zij beoogt is vanzelfsprekend de redding der kinderen zonder tot de bekentenis van haar moederschap gedwongen te worden. Een uiterst delicate opdracht wacht haar; zij strijdt voor het behoud van haar kinderen en tevens voor eigen levensbehoud. Nergens mag zij in haar uiteenzetting de schijn wekken uit moederliefde te spreken en alle sentimentele woorden en gevoelsargumenten moet ze angstvallig weren. Tegenover het primaire en primitieve bijgeloof van haar grootvader waartoe haar vader zich na aanvankelijke aarzelingen bekend heeft — hij is immers reeds één generatie verder — moet zij de rede, het gezonde verstand, het juiste en op objectieve waarneming gesteunde inzicht in de natuurfenomenen stellen. De inzet van de strijd — dubbel levensbehoud — verheft deze echter boven het banale „dochter-vader” probleem en boven een gewoon debat van gezond verstand contra voorvaderlijk bijgeloof. Wie met deze gedachtengang voor ogen de rede van Melanippe in zijn verbeelding reconstrueert, voor zover de nietige overblijfselen het toelaten, kan Aristoteles’ veroordeling niet bijtreden « τοῦ δὲ ἀπρεποῦς καὶ μὴ ἀρμόττοντος (ἕθους παραδειγμα)... ἡ τῆς Μελανίππης ῥῆσις » (Poet. 1454 a 28 vlg.). Het vertrekpunt van haar rede die ongetwijfeld van Euripides’ eigentijdse opvattingen doordrongen was, ligt in de actie van het stuk zelf en niet daarbuiten. Om haar kinderen en zichzelf te redden doet zij een wanhopige poging om het oude bijgeloof in de τέρατα te ontwrichten en wel op de meest voor de hand liggende manier door te bewijzen dat deze τέρατα in de natuur en volgens de natuurwetten niet kunnen voorkomen.

Tot de rhesis behoren o.i. volgende fragmenten :

1. frg. 483 uit de inleiding;
2. frg. 482 overgang naar de eigenlijke uiteenzetting en rechtvaardiging van het specifieke karakter ervan;
3. frg. 484 over het ontstaan van alle dingen (54);
4. frg. 506 τέρατα als straf voor lang voorbijgane misdaden zijn bijgeloof. Zeus is geen rekenplichtige die alle onrecht laat boeken;

(54) Voor v. 2 ὡς οὐρανός τε γαῖά τ' ἦν μορφή μιᾶ dient een testimonium toegevoegd. Het vers komt inderdaad voor op een fraaie albastenschaal van orfische inspiratie in privé-bezit te Genève (wschl. tussen de 3e en de 6e e. na C.) cfr. R. DELBRUECK en W. VOLGRAFF, *An orphic bowl* (JHSt 54. 1934, p. 129 vlg.).

5. frg. 485 de twee boorlingen zijn normale mensenkinderen die „iemand” in de stal in veiligheid bracht; wellicht een meisje dat bedrogen werd en nu uit vrees voor een boze vader zo handelt.

We beperken ons hier tot frg. 506 een der interessantste uit Melanippe, waarin de tegenstelling geaccentueerd wordt tussen de populaire opvatting van een bijna mechanisch werkende Dike die alle fouten der mensen boekt, en de immanente rechtvaardigheid.

- 1 δοκεῖτε πηδᾶν τάδικήματ' εἰς θεοῦς
πετροῖσι, κάπειτ' ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς (55)
γράφειν τιν' αὐτά, Ζῆνα δ' εἰσορῶντά νιν
θνητοῖς δικάζειν; οὐδ' ὁ πᾶς ἄν οὐρανὸς
- 5 Διὸς γράφοντος τὰς βροτῶν ἀμαρτίας
ἔξαρκέσειεν οὐδ' ἐκεῖνος ἄν σκοπῶν
πέμπειν ἐκάστω ζημίαν· ἄλλ' ἡ Δίκη
- 8 ἐνταῦθα ποῦστιν ἐγγύς, εἰ βούλεσθ' ὄραν.

Stob. Ecl. I 3. 14 a (Wachsmuth I, p. 54): Εὐριπίδης *Μελανίπη* ἰδοκεῖτε ὄραν' v. 4. ὁ πασοῦν F, ὁποσοῦν P, ὁ πᾶς ἄν Grotius, ὁ πᾶς οὖν Canter.

- v. 5 tamquam spurium reicit v. Herwerden (Exerc. crit. p. 53) | γράφοντος P γράφοντι Enger (Adnot. ad trag. frg. p. 14 s.)
- v. 6 οὐδ' ἐκεῖνος ἄν σθένει mavult Nauck (Trag. Dict. Ind. p. XXII)
- v. 7 πέμπων θ' ἐκάστω v. Herwerden.
- v. 9-11 quae Stob. subicit a Grotio quem sequitur Nauck, recte tamquam aliena separantur (= Nauck adesp. 489).

Dit qua inhoud ongemeen interessante fragment stelt talrijke problemen, waarvoor zeer verschillende oplossingen werden voorgesteld. Het is ongetwijfeld zó, dat men bij een eerste lectuur aan de bijbel en het Boek des Levens denkt (56),

(55) Cfr. Iph. Aul. 98 en Iph. Taur. 760 ἐν δέλτου πτυχαῖς op dezelfde metrische plaats.

(56) Cfr. WILAMOWITZ, *Melanippe*, p. 75 „Wir hören die bei den Hellenen seltene, den Semiten vertrauten Lehre dasz Gott ein Buch hat, in das er alle Sünden der Menschen einträgt, um sie dann zu ahnden”. G. KITTEL, *Theol. Wörterb. z. N. T.* (1933 vlg. s. v. βιβλίον, I, p. 618): „Jedoch der Glaube an himmlischen Schickstafeln auf denen die Geschichte der Sterblichen stehen, in die sie eingetragen, aus denen sie getilgt werden, ist altes orientalisches Erbgut”.

de „symbolische voorstelling van Gods kennis en voorkennis van het bestaan, de morele waarde en de eeuwige bestemming der mensen” (57). Oorspronkelijk is het Boek des Levens een lijst van alle levenden (Ps. 139. 16) zodat „uitgewist worden” synoniem is voor sterven (Ex. 32. 32). Vermits de dood vaak een straf is voor de zonde, zal de zondaar worden uitgewist (Ex 32. 33; Ps. 69. 29 a): zo wordt het Boek des Levens een Boek der Rechtvaardigen (Luc. 10.20) en wordt meteen de vergeldingsidee ermee verbonden (Apocal. 3. 5; 13. 8; 17. 8). Daarnaast bestaan de „boeken” volgens dewelke God oordeelt (Dan. 7. 10) : „Hun gerechtshof zette zich neer en de boeken werden geopend” (58). De latere rabbijnse en apocriefe literatuur vermelden vaak deze boeken waarin de zondaars en vijanden Gods staan opgetekend. De idee van een boek der vergelding is dus pas laat ontstaan en is alleszins secundair ten opzichte van het Boek des Levens. Voor dit punt mag men wellicht naar Perzië verwijzen (59). Tussen deze opvatting en het fragment van Euripides bestaan grondige verschillen die ons dwingen de oorsprong der idee elders te zoeken. Euripides rekent immers enkel met ἀδικήματα en ἀμαρτίαι en dienvolgens enkel met bestraffing. Van een debet-credit-rekening is bij hem geen sprake (60).

De voorstelling van een godheid (Dike bij Aeschylus, Hermes bij Babrius) die alle zonden der mensen optekent om Zeus toe te laten een oordeel te vellen, treft men meer dan eens aan in Hellas. Tot 1952 gold de vermelding in frg. 506 als de oudste (61). De ontdekking echter van enkele fragmenten uit een

(57) Bijbelsch Woordenboek (1941) s.v. Boek.

(58) In de Apocal. 20.12 wordt scherp onderscheid gemaakt tussen het Boek des Levens en de Boeken.

(59) In de leer van Zarathoestra is immers eveneens sprake van het „boeken” van al het goede en slechte dat de mens doet, denkt of zegt. De uiteindelijke som, woordel. de afrekening (hōnkarōti) die uitmaakt of de geïnteresseerde tot de wereld van de aša of van de drug behoort, bepaalt de uiteindelijke vergelding cfr. C. BARTHOLOMAE, *Die Gāthā's der Avesta* (1905) spec. p. 122 en Yasna 31. 14; O. G. v. WESENDONCK, *Das Weltbild der Iranier* (1933), p. 97.

(60) Voor de Perzische beïnvloeding en het bestaan van registers zou men ook kunnen verwijzen naar de brief van Darius aan Gadatas (Michel Rec. n° 32, p. 39 = SIG 22 = Tod, Gr. hist. Inscr. 1933, n° 10, p. 12) en de brief van Xerxes aan Pausanias (Thuc. I, 129.3); gelijkaardige registers van dankbaarheid worden ook vermeld Ester 6.1-2.

(61) Zo F. SOLMSEN, *The tablets of Zeus* (Class. Qu. 38. 1944, p. 27 vlg.) spec. p. 29 en NESTLE, Euripides, der Dichter der griechischen Aufklärung (1901), p. 452 „der älteste Beleg in der griechischen Litteratur”.

verloren werk van Aeschylus dwingen tot een revisie (62). Het 41 lijnen tellende fragment bevat een dialoog tussen Dike en wschl. de leider van het koor. Dike verklaart dat ze op de troon van Zeus zit (63) en dat deze haar uitzendt naar de aarde. Daarop vraagt de koorleider naar haar opdracht (64) :

v. 16 ποίας δὲ τ[ιμ]ῆς ἀρχιτεκτονεῖς λ[ά]χος;

Dike antwoordt :

v. 17 τοῖς μὲν δ[ι]καίοις ἔνδικον τείνω βίβ[λ]υ

...

v. 19 τοῖς δ' αὖ μα[τα]ίοις τ[ά]ς [μ]ά[τα]ς ὀρθῶ] φρ[εν]ῶν

Op de vraag :

v. 20 πειθοῦς ἐ]πιωδαῖς ἢ κατ' ἰσχύος τρόπ[ο]ν;

antwoordt Dike :

v. 21 γράφουσα τ' ἀπλακῆματ' ἐν δέλτῳ Διός.

Dike tekent dus alle zonden der mensen op in het register van Zeus en wanneer de dag van het definitieve oordeel gekomen is, ontvouwt zij het strafregister opdat Zeus nauwkeurig de straf zou kunnen bepalen.

Met deze tekst dienen verder vergeleken :

Aeschylus Prom. v. 789

σοὶ πρῶτον, Ἰοῖ, πολύδονον πλάνην φράσω

ἣν ἐγγράφου σὺ μνήμοσιν δέλτοις φρενῶν. (65)

en Eumen. v. 273

μέγας γὰρ "Αἰδης ἐστὶν εὐθυνοσ βροτῶν

ἐνερθε χθονός,

δελτογράφῳ δὲ πάντ' ἐπωπᾶ φρενί. (66)

Het lijdt geen twijfel dat bij deze verzen de dichter eveneens

(62) Pap. Ox. XX, n° 2256, frg. 9a, p. 37 door LOBEL aan een saterspel geattribueerd; E. FRAENKEL (*Vermutungen zum Aetna-Festspiel des Aeschylus*, *Erano* 52, 1954, p. 61-75) heeft de attributie aan de „Aitnaiai” min of meer waarschijnlijk gemaakt (dus ca 476-5), wat onder voorbehoud aangenomen wordt door M. POHLENZ (*Die gr. Trag.*, II, p. 198-200), A. LESKY (*Die trag. Dichtung*, p. 85 en *Gesch. Gr. Lit.*, p. 226), H. J. METTE (*Gymn.* 62., 1955, p. 395; in de fragmentenverzameling echter onder de incerta n° 530) en O. WERNER (*Aischylos. Trag. und Fragm.*, 1959, p. 640 vlg.) F. C. GOERSCHEN (*Zum sogen. Dike frg. des Aisch.*, *Dioniso* 18, 1955, p. 139-161) attribueert de verzen aan het verloren saterspel „Isthmiastai”.

(63) Reeds Hesiodus, *Erga* 259 vlg. « αὐτίκα παρ' Διὶ πατρὶ καθεζομένη Κρονίωνι κτλ.

(64) De tekst volgens H. J. METTE, *Die Fragmente der Trag. des Aischylos* (Berlin 1959), frg. 530, p. 196.

(65) Verder Pind. *Ol.* I. X 2 πόθι φρενὸς ἐμᾶς γέ ραπται. Aesch. *Choeph.* 450 τοιαῦτ' ἀκούων ἐν φρεσὶν γράφου... Soph. *Philoct.* 1325 καὶ γράφου φρενῶν ἔσω.

(66) Verder *Suppl.* 179 δελτουμένας, 946 vlg. ταῦτ' οὐ πῖναξίτιν ἐστὶν ἐγγεγραμμένα οὐδ' ἐν πτυχαῖς βίβλων κατασφραγισμένα...

de voorstelling voor ogen zweefde van het optekenen in de registers (67) en dat zowel het Dike-fragment als de verdere passussen met dergelijke beeldspraak op hetzelfde volksgeloof steunen.

Uit deze fragmenten en vooral uit het Dike-fragment volgt alleszins dat frg. 506 niet mag beschouwd worden als „one of those wild utopian *αὐτοσχεδιάσματα* in which Euripides' imagination sometimes indulges" (68), maar wel als een reactie tegen bepaalde vormen van volksgeloof, waarin Dike op een antropomorfische wijze werd voorgesteld en haar rechtspraak op aardse wijze verliep (69). Het komt ons voor dat het geloof in zondenregisters onder een of andere vorm, zeer oud en verspreid is en voorkomt bij vele volkeren van het ogenblik af dat ze over een schrift beschikken en dit aanwenden voor hun handelsbetrekkingen en rekeningen. Invloed van buiten is mogelijk maar alleszins niet noodzakelijk om het ontstaan te verklaren. Het geloof in Zeus' zondenregisters heeft een taai leven gehad bij de Grieken, zoals men kan afleiden uit bepaalde uitdrukkingen die we nog lang na Chr. ontmoeten. De typespreuk luidt « *Ζεὺς κατεῖδε χρόνιος εἰς τὰς διφθέρας* », waarbij Zenobius de volgende verklaring voegt « *ὅτι οὐκ ἀπρονόητα καὶ βραδέως ἢ δίχη τοὺς πονηροὺς μέτεισι. Φάσι γὰρ τὸν Δία εἰς διφθέρας τινὰς ἀπογράφεσθαι τὰ πραττόμενα τοῖς ἀνθρώποις* ». (70).

De spreuk zelf moet oud zijn, de diverse verklaringen waaruit blijkt dat zowel het goede als het kwade van elke mens opgetekend staat, zijn van jongere datum. Tegen de opvatting van Th. Birt (71) dat het gebruik van *διφθέραι* uitsluitend de duurzaamheid van het materiaal beoogt en niet impliceert dat de

(67) Tegen de opvatting van BIRT (*Schreibende Gottheiten*, Neue Jahrb. f. d. klass. Altertum 19. 1907, p. 702 a. 5) « *δελτόγραφος*... passivisch zu verstehen „was mit Schriftspalten beschrieben ist" en tegen deze van NESTLE (*o.c.*, p. 452) die hier slechts „bildliche Ausdrucksweise" in ziet. B. DAUBE (*Zu den Rechtsproblemen in Aesch. Agamemnon*, 1938, p. 168 was reeds van mening dat Aesch. „das Gedächtnis als eine Art Archiv" opvat.

(68) SOLMSEN, *o.c.*, p. 27.

(69) Reeds NÄGELSBACH (*Nach homer. Theologie*, p. 447) en RIBBECK (*Euripides und seine Zeit*, p. 13) zagen in frg. 506 polemiëk tegen Aesch. Eum. 272.

(70) Corpus paroemiographorum I, p. 87, Zenobius Cent. IV 11 = Diog. IV 95 a (I, p. 248); id. *ἐπὶ τῶν βραδέως τιμωρουμένων κτλ.* Suda s.v. Ζεὺς, Gregor. Cypr. cod. Leid. II 19 (Corpus II, p. 70), Apostol. VIII. 30 (Corpus II 435), Schol. Ven. B II. I 175 (Dindorf III, p. 38); ook de proloog van Plautus' Rudens vindt hier zijn inspiratie. Zeer verwant is ook Babrius fab. 127 „fabula e proverbii orta" (Crusius).

(71) TH. BIRT, *Kritik und Hermeneutik*, 1913, p. 254-5; voor de hoge ouderdom der *διφθέραι* cfr. ook WENDEL, *Die gr. rom. Buchbeschreibung* (1949), p. 89.

Grieken deze als oud beschouwen, pleit een ander dictum « ἀρχαιότερα τῆς διφθέρας λέγεις ἐπὶ τῶν σαθρὰ τινὰ καὶ μωρὰ διηγούμενων. Ἡ γὰρ διφθέρα ἐν ἧ δοκεῖ ὁ Ζεὺς ἀπογράφεσθαι τὰ γινόμενα, παμπάλαιος. » Uit Hesychius blijkt dat ook de te Sparta goed bekende σκυτάλη soms als zondenregister dienst deed : σκυτάλαι πίνακες ἐφ' οἷς ἡ Δίκη γράφει τὰ τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτήματα.

Meer dan eens geciteerd wordt ook de tweede uitdrukking : ἐκ τῶν Διὸς δέλτων μάρτυς (72), door Macarius verklaard « ἐπὶ τῶν τάληθῃ μαρτυρούντων » die ongetwijfeld dezelfde oorsprong heeft als de voorgaande. Uit de tekst van Lucianus blijkt dat alleen de zonden en fouten hierin opgetekend staan.

Uit dit alles volgt dat voor de Griekse voorstelling van het zondenregister noch de bijbel, noch Perzië invloed hebben uitgeoefend. De voorstelling werd in de hand gewerkt enerzijds door de algemene anthropomorfische tendens van de Grieken inzake godsdienst, anderzijds door het gebruik van registers hetzij in de rechtspraak, hetzij in de gewone handelspraktijk. Oorspronkelijk werden alleen schuldposten opgetekend — in scherpe tegenstelling met het Boek des Levens — en pas veel later wellicht onder vreemde (christelijk-joodse) invloed wordt ook met het goede dat iemand gedaan heeft rekening gehouden. Uit de twee geciteerde spreuken blijkt het taaie leven dat de voorstelling geleid heeft — ondanks de aanvallen van verlichte geesten als Euripides — tot zij door het Christendom hernieuwd werd en nu ging samenvallen met de voorstelling van het Boek des Levens en de „andere boeken”. Merken we hierbij nog op dat op vele Byzantijnse mozaïeken het boek niet als rol, maar als codex verschijnt, waarvan de eenvoudigste vorm de δέλτου πτυχαί zijn. In het hier besproken fragment nu voert Euripides bij monde van de jonge, wetenschappelijk onderlegde Melanippe een vrij scherpe polemiek (73) tegen deze volkse en anthropomorfe voorstelling van Zeus' gerechtigheid, verdedigd door de oude Hellen. Dat hem daarbij de Dike-passus van Aeschylus (of andere verwante plaatsen) voor ogen zweeft, dunkt ons waarschijnlijk.

In het tweede deel van het fragment het zogen. ἀδύνατον nl. οὐδ' ὁ

(72) Macarius Cent. III 68 (Corpus II, p. 162) = Apost. Cent. VI 67 C (Corpus II, p. 381) onder verwijzing naar Lucianus, de merc. cond. § 12.

(73) Cfr. de directe toon « δοκεῖτε » en het ironische « πηδᾶν πετροῖσι ».

πᾶς ἄν οὐρανός κτλ. wordt de hemel vergeleken bij een reusachtig boek. Hier is de polemieek van de eerste verzen tot parodie geworden "een boek zo groot als de hele hemel zou niet eens volstaan om de zonden der mensen op te tekenen". Of de idee van een open boek nog nawijsbaar is in min of meer verwante uitdrukkingen als Ion 1445 λαμπρᾶς αἰθέρος ἀμπτυχαί en Soph. frg. inc. 870 οὐρανοῦ τ' ἀναπτυχάς zoals Birt vermoedt (74), schijnt ons betwistbaar. Met de woorden οὐδ' ἐκεῖνος ἄν σκοπῶν πέμπειν ἐκάστω ζημίαν (75) sluit Melanippe de parodie af om vervolgens zelf een veel diepzinniger theorie over de immanente rechtvaardigheid voor te stellen.

(74) TH. BIRT, *Schreibende Gottheiten*, p. 703 vlg. Ἀναπτυχαί betekent 'uitgestrektheid' en kan vergeleken worden met αἰθέρος πτυχαί, een uitdrukking die we viermaal aantreffen bij Euripides : Or. 1636, Hel. 605, Phoen. 84, Phaeth. frg. 779.7. Men vergel. ook met Jesaia 34.4 « Καὶ ἐλιγῆσεται ὁ οὐρανός ὡς βιβλίον ».

(75) Men vergel. Menander Epitrep. 726 Kl., waar Onesimus eveneens aantoont dat het voor de goden onmogelijk is zich met ieder individueel geval bezig te houden.